

**БАЙЫРКЫ ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТЕН ЖАСАЛГАН СӨЗДӨРДҮН
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧҮЛҮКТӨРҮ**

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ ПРОИЗВОДНЫХ ОТ
ГЛАГОЛОВ ДРЕВНЕГО ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА**

**LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF DERIVATE WORDS FROM VERBS IN
ANCIENT TURKIC LANGUAGES**

Байыркы түрк булагы болуп эсептелген Махмуд Кашгаринин “Диванындагы” буюм-тайымдарга жана курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөргө лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жыйынтыгында этиштен жасалган айрым сөздөр иликтенип, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү кыскача берилди. Мында уңгу сөздөрдүн кыргыз тилине канчалык деңгээлде катыштыгы бар экендиги жөнүндө маалымат окууга болот.

***Ачык сөздөр:** лексикология, кур, сөздүк, этиш, уңгу.*

В статье кратко представлены лексико-семантические особенности, а также результаты лингвистического анализа некоторых слов производных от глаголов, означающих предметы обихода и орудия труда, взятые с словаря, считающегося древним тюркским источником «Дивана» Махмуда Кашгари. Также, можно получить информацию об уровне использования коренных слов в кыргызском языке.

***Ключевые слова:** лексикология, ремень, словарь, глагол, корень.*

This article presents lexica-semantic features and results of some derivate words from verbs represents the name of tools, household items taken from ancient work “Diwan” by Kasgarli Mahmud. Also, was analyzed the degree of use root words in Kyrgyz language.

***Keywords:** lexicology, belt, dictionary, verb, root.*

Акыркы он жыл ичинде лексикология маселелерине кызыгуу жетишерлик өскөндүгүнө карабай, кыргыз лексикологиясынын актуалдуу маселелерин изилдөөнүн ылдамдыгы, кеңдиги жана натыйжалуугу тил илиминин заманбап теориясынын жана практикасынын талаптарына жооп берерлик деңгээлге чыга албады. Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилинин азыркы лексикалык абалын сүрөттөгөн, лексикасын система катары иликтеген фундаменталдуу монографиялык илимий эмгектер жазыла элек.

Көпчүлүк авторлор кыргыз тили лексикологиясы предметин жана анын милдеттерин карап чыгып, лексикологиянын иликтөө объектиси биринчи кезекте сөз экендигин белгилешет.

Сөз - татаал жана көп пландуу көрүнүш. Андыктан сөз фонетика, лексика, грамматика сыяктуу ж.б. ар түрдүү өңүттөн иликтенет. Сөз анын лексикалык, грамматикалык, фонетикалык, сөз жасоочу тараптагы жана башка өз ара байланышында изилдөөгө алынат. Бирок тил илиминин ар кыл тармагы сөздүн белгилүү гана бир тарабын өз объектиси кылып алат. Сөздү фонетикалык же грамматикалык өңүттөн талдаганда анын башка өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүн эмес [1, 41-б.].

Ушул маселелерди ачып беүүдө сөзсүз түрдө байыркы булактардын материалдарына көз жүгүртүүбүз зарыл. Маселен XI-кылымдарда жазылган Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегинде сөз түркүмдөрүнөн жасалган сөздөргө

кайрыла турган болсок, эсеби боюнча биринчи кезекте этиш сөздөрдөн жасалган сөздөр кеңири орун алган. Ал эми “Дивандагы” сөздөрдүн уңгусунун кыргыз тилине болгон катыштыгы боюнча 100 пайызга чейин кездешкенин байкоого болот.

Макалабызда этиш сөздөрдөн жасалган “Дивандагы” айрым сөздөргө көңүл буруп көрөлү: *Ийир* (Б.т ег “ий”) (Эшүү, чыйралуу (КТТС, 246) – *ийик (ийир + ык)* “жип ийрүүчү курал”

Жап (Бекитүү, ачык калтырбоо (КТТС,189) – *йаби (жап + уу)* “көрпөгө, кийиз”, *чапгум (жап + гым)* “жамынчы көрпө”, *йаплык (жап + ык)* “чабанын баштыгы”, *йабтаг (жап + тыг)* “кийизден жасалган чоң эмес баш кийим. Кышта чабандар кийишет”.

Өт (Бир нерседен көзөлүп, тешилип өтүү (КТТС, 489) – *өтмек (өт + мек)* “Аялдардын кулагына таккан алтын, күмүштөн тегерек шакек сыяктуу сырга, сөйкө”

Жаз (Бир нерсени жоюу, ачуу, түрмөгүн жандыруу (КТТС, 171) – *йазым (жаз + ым)* “төшөк, жата турган жер”.

Кон (Угуп жүрүп жерге, даракка ж.б. отуруу, орун алуу, келип түшүү (КТТС, 328) – *кондагу (кон + дагу)* “буттун астына коюлуучу таканчык”

Көп (Ачыганда, нымдалганда, жел өткөндө ж.б. учурларда заттын көтөрүлүшү, кеңейиши) (КТТС, 349) – *көбсөөн (көп + сөөн)* “көрпө, төшөк”, *көбчүк (көп + чүк)* “жөлөнгүч, жаздык”, *көбэн (көп + ан)* “Төөнүн токуму, тердик”.

Кур – (Булгаарыдан, кайыштан же сызма сыяктуу башка материалды, узун жазы кездемеден белди бууп, байлаш үчүн жасалган буюм, белге курчала турган жоолук (КТТС, 596), *кур* (Б.т. тилинде “тарт” М: *йа курдук* – Ал жаа тартты (103.2.т.), *курлык* – кымыз сактоочу чанач, *куршаг* – *кур, округ //укурук (у+кур+лык)* – укурук.

Көшү (Б.т.)“далдала, көлөкөлө” – *көөшик* “көшөгө”.

Кий (Кийимдин үстүнө, ийинине салуу, кийимчен болуу (КТТС, 314) – *кызыз* (кыз+ыз) “кийиз”.

Шыпыр (Шыпыргы менен сүрүү, бир нерсенин үстүн сыдыра сүрүү, сүрүп тазалап кетүү (КТТС, 741) – *субургу (субур+гу)* “шыпыргы”.

Тара (Чачтын, шымдын ж.б. чачышып, уйпаланганын кетирүү, тегиздөө үчүн тарак менен сыдыруу (КТТС, 578) – *таргак (тара+гак)* “тарак”.

Йиг (Б.т. батыр, киргиз) (Кыргыз тилинде жип: Бир нерсеге кирип кетүү, кирген боюнча көрүнбөй калуу, батып кетүү (КТТС, 211) – *йигне* “ийне”.

Төшө (Жазып салуу, бир нерсенин үстүнө тизип, тегиздеп коюу (КТТС, 614) – *төшөк (төшө+ык)* “төшөк”

Ачыт (Ачыткынын жардамы менен даамы ачкыл болуу көбөйүү, көбүү (КТТС,102) , – *ачыглык (ачыт+лык)* “ачыткыч (челек)”.

Иске (ирге) (Искөө, иргөө, бир нерсени иргеп алуу (КТТС, 252) – *ескү* “кесек элек, өткөрмө”.

Кыс (Эки жагына сыга кармоо, бир затты эки нерсенин арасына бекем кыпчуу (КТТС, 404) – *кузач (кыс+ач)* “кумура, кармоочу сабы бар кичине идиш”, *кусрук тумач (кыс+рык)* “Буттун алдыңкы бутун тушоочу тушамы”, *кысмак (кыс+мак)* “Үзөңгү”, *кысмак (кыс+мак)* “аркан, илмек”, *кысмак (кыс+мак)* “Аттын тизгинине бекилүүчү, эндүү кайыш”, *кысгач (кыс+кыч)* “Кычкач”

Ал (Бир нерсени кол менен кармоо, кармаган абалда болуу (КТТС, 39) *олма (ал+ма)* “кумура”.

Сор (Тил менен эриндердин аракетин менен ичти карай катуу кысып оп тартуу, эмүү, шимүү (КТТС, 537) – *соргу (сор+гу)* “идиш банка”.

Чөк (Суунун же кандайдыр бир суюктуктун түбүнө түшүп кетүү (КТТС, 702) – *чөмиш (чөк+ыш)* “чөмүч”, *чөгэн (чөк+ын)* “Учу иймек таяк”.

Ор (Чөптү, куурайды, эгинди ж.б. орок менен түбүнөн кыркып алуу (КТТС,470) – *орак (ор+ык)* “орок”.

Түй (Жип – шуунун учун тоголок кылып байлоо, бекитүү, түйүн болгудай кылып байлоо (КТТС, 627) – *жүгөн (жү> Б.т. түг “Түй”+ган)* “жүгөн”, *түгүн (түг+ын)* “түйүн”, *түкма (түй+ма)* “түймө, топчу”.

Ой (Тешүү, чукуп салуу (КТТС, 458) – *олук (ой+ык)* “тепши, акыр”, *олук (ой+лык)* “кайык”.

Өр (Чачты, кайышты, жипти үчтөн же андан көп кылып бөлүп алып, бири-бирине айкалыштырып эшүү, ирети менен чырмалаштыруу, эшүү (КТТ, С487) – *өргөн (өр+гөн)* “кайыш олоң”, *өртүк (өрт+ык)* “жабуу, эрдин жабуу”.

Тарт (Бекитүү үчүн бир нерсени күч менен тартуу) – *тартыч (тарт+ыч)* “Басмайыл, олоң”.

Току (Атка, унаага ээр токум салып, бекитип, минүүгө даярдоо (КТТС, 603) – *токум (току+ым)* “Союла турган жаныбар, жылкыга карата айтылат”

Туша (Алдыңкы эки бутун кенен шилтей албай тургандай кылып байлаштырып коюу, тушамыш салуу (КТТС, 625) – *тушаг (туш+ыг)* “Атты алдыңкы буттарынан тушаган тушамыш”

Чек (Унааны арабага, чанага ж.б. кошуу (КТТС,690) – *четчен (чет+кен)* “тизгин, жүгөн”.

Кес (Бир нерсени кыюу, тилүү, кыркуу (КТТС, 311) – кезиш (кес+иш) “кур, кур байлоо”, *кезлик (кес+лык)* “кичинекей бычак, аял кишилер жогорку кийимине кыстарып жүрүүчү бычак”, *кесмее (кес+ме)* “Жайык темир октун учуна кийгизгич”

Сыдыр (Бир нерсени сыйда тартып түшүрүү, сыйда тартып, кыса тартып алып түшүү, ажыратуу: бир нерсенин үстүнөн ичкерилей сүрүп өтүү, тегиздөө (КТТС, 356) – *сыдырм (сыдыр+ым)* “Кур белдемчи”.

Сыз (Боо же сызма жасоо, чийүү, сызык жүргүзүү (КТТС, 556) – *сызык (сыз+ык)* “Кийим, көйнөктүн бир этеги”.

Тиз (Катарлаштырып, кырка-кырка кылып коюу, тизмектөө) (КТТС, 594) – *тизме (тиз+ме)* “Шымдын боосу, белдемчи”.

Сык (Кысуу, сыгылуу, бир нерсенин ичиндегисин кысып чыгаруу (КТТС, 559) – *сыгрыг (сыг+рык)* “Бут кийимдин эки тарабына өткөрүлгөн боо”, *сыгрыг* – “тиш тазалоочу жип” ж.б.

Бас (Ныгыруу, үстүнө ныктоо (КТТС, 89) – *бычкум (бас+кум)* “Үйдүн бастырмасы”, *базган (бас+кан)* “Барскан, темир устанын шайманы

Кер (Чоё тартуу, созуу, чоюу (КТТС, 309) – *кереге (кер+е+ге)* “чатыр”, *кереге (кер+е+ге)* “Боз үйдүн бири-бирине бириктирилген чарчы капталы. *Кер//кур* этиштеринин түбү тектеш. Экөөнүн мааниси *“тарт”* дегенге туура келет. М: керегени тарт, керегени кер, керегени чой.

Кир (Бир жерге, бир нерсенин ичине өтүү, баруу (КТТС, 316) – *кирит (кир+ыт)* “килит, ачкыч”, *кириш (кир+ыш)* “жаанын кылы”.

Тире – *тирегү (тире+гү)* “Тирегич, бир нерсени тиреп турчу түркүк, устун”,

Быч (Кийим тигүүгө ыйгарылган материалды кийимдин формасына, өлчөмүнө ылайыктап кесүү (КТТС,210) (бычы) – *бычак (быч+ык)* “Бычак”, *бычгут (быч+гыт)* “Кайчы, бычкан бир нерсени кескен шайман”.

Ий (Жаа формасындагы абалга келтирүү, тике турган же түз абалынан кайышкан, майышкан же ийилиңки абалга келтирүү (КТТС, 397) .

Адабияттар тизмеси

1. Токоев Т. Махмуд Кашкари-Барсканинин «Дивану лугат ит-түрк» сөздүгүндөгү атоочтук сөз жасоо, этиштердин структура-семантикалык, лексика-семантикалык топтору. [Текст] / Т. Токоев, Ж.А. Семенова. – Бишкек: Адэм басма, 2015. – 75 б.
2. Токоев Т. Махмуд Кашкари: Түрк тилдерини сөздүгү [Текст] / Ит. // Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К. Кошмоков. – Бишкек: 2011. – 54 б.

3. Токоев Т. Махмуд Кашкари: Түрк тилдеринин сөздүгү [Текст] / Пт. // Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, –Бишкек. 2012. -54 б.
4. Токоев Т. Махмуд Кашкари:Түрк тилдеринин сөздүгү [Текст] / Шт. // Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков. – Бишкек: 2013. – 104 б.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС) [Текст] . -Ф.: Мектеп, 1969. – 773 б.